

Ünnep a kiegész társadalmában: Byung-Chul Han a túltengő pozitivitásról

KOVÁCS GUSZTÁV

Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola (HU)
dr.kovacs.gusztav@gmail.com

Bevezetés

Alasdair MacIntyre *Az erény nyomában* című művét egy gondolatkísérlettel kezdi. Egy olyan világ képét vázolja fel, melyben egy természeti katasztrófa és az azt követő bűnbakkeresés nyomán a természettudományos gondolkodást száműzik a társadalomból, megsemmisítve annak tárgyi hordozóit és elpusztítva a természettudomány területén működő tudósokat. Később, a viszonyok változásával „a felvilágosultabbak megpróbálják föléleszteni a természettudományt, noha nagyrészt már elfelejtették, mi is volt az”.¹ Nem rendelkeznek átfogó tudással a természettudományokról, és nincs olyan természettudományos diskurzus, amelybe becsatlakozhatnának, hanem „csak töredékek vannak a birtokukban: kísérleti adatok, kiszakítva minden elméleti kontextusból, amely megadta jelentésüket”.² MacIntyre gondolatkísérletében ezek a kísérletek kudarcra vannak ítélve, hiszen az eredeti kontextus ismerete nélkül, annak

1 Alasdair C. MACINTYRE, *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*, Osiris, Budapest, 1999, 13.

2 Uo.

végérvényes elmúltával nem lehet többé értelmes összefüggésbe helyezni a még fellelhető ismerettöredékeket, hiszen használatuk inkább önkényes, mint rendszeres lenne. MacIntyre szerint egy hasonló katasztrófa történhetett az erkölcsi nyelvvel, melynek rendezetlenségét és tartalmatlanságát éppen ezért nem ismerjük fel, és éppen ennek feltárását teszi meg vizsgálódásainak céljául.³

A fenti gondolat kísérlet analógiájára tehetjük fel azt a kérdést, hogy vajon nem történt-e az elmúlt években, évtizedekben, vagy akár évszázadokban valami hasonló az ember képességével, hogy ünnepeljen. Napról napra állami, egyházi, közösségi és családi ünnepekkel találjuk szembe magunkat, olyannyira, hogy egyre nehezebb hétköznapot találni a számtalan ünnepnap közé ékelve.⁴ Sokszor úgy érezzük, hogy a hétköznap az igazi ünnep, azok a pillanatok, amikor látszólag nem történik semmi különös, a nevesített ünnep előtt pedig tanácstalanul és idegenül állunk, melynek valódi értelme és az életben betöltött szerepe már kérdésként sem merül fel sokunk számára.

Vajon képesek vagyunk felismerni, hogy az ünnepeink elvesztették számunkra értelmüket? Készek vagyunk megsejteni azt a katasztrófát – MacIntyre gondolat kísérletének analógiájára –, melynek következtében elvesztettük a képességet nem is az ünnep lényegének megértésére, hanem magára az ünneplésre? Hiszen esetünkben nem szemantikai kérdésként, hanem inkább mint performatív aktus szűnik meg az ünnep ünnepnek lenni. Nem egy definíciót keresünk, hanem sokkal inkább az elmúlt idők gesztusait, illatát, nem hétköznapi cselekvés- és létmódját.

Jelen írás a német-koreai filozófus, Byung-Chul Han gondolatain, elsősorban *A kiegészítés társadalma* (2019)⁵ és *A rítus eltűnése* (2023)⁶ című könyvein keresztül tesz kísérletet az ünnep eltűnésének és annak a „katasztrófának” a megértésére, mely előbbi előidézte.

3 Uo.

4 Példaképpen a <http://www.jelesnapok.hu/unnepnaptar/> weboldal az évben átlagosan minden harmadik napot ünnepnapként tüntet fel. Utolsó hozzáférés: 2024. október 17.

5 Byung-Chul HAN, *A kiegészítés társadalma*, Typotex, Budapest, 2019.

6 Byung-Chul HAN, *A rítus eltűnése*, Typotex, Budapest, 2023.

A tanulmány Han gondolatvilágán keresztül annak a megvilágítását kísérli meg, hogy a pozitivitás és a produktivitás kényszere milyen módon csökkenti az ember képességét az ünnepre, és hogy miképpen nyithatják meg az utat az ünnep újrafelfedezésére tett kísérletek a produktivitáson és a pozitivitáson való túllendülés lehetőségének a megtalálása felé.

Az ünnep mintázatai korunkban

A COVID-19 pandémia, majd az azt követő energiaválság megmutatták a privát szféra és a nyilvánosság közötti határ törékeny voltát és változékonyságát.⁷ A járvány nyomán nemcsak a kettő közötti térbeli mezsgye, hanem az időt strukturáló határvonalak is hatalmas átrendeződésen mentek keresztül.⁸ A digitalizáció megszüntette a távolságot a nyilvános intézmények, mint az iskola vagy a munkahely, valamint a privát szféra, azt otthonok világa között; ezzel együtt eltörölte a horizontnak az a határozott vonalát is, mely korábban egyértelmű határvonalként jelezte a különbséget nappal és éjszaka, a munka és pihenés, a tanulás és szabadidő világa között.⁹ Hasonlóan alakította át az ünnepeket is: a korábbi térbeli és időbeli igazodási pontok a pandémia során sokszor megközelíthetetlené váltak, melynek következtében a természetesként megélt térbeli és időbeli orientáció is bizonytalanná vált.¹⁰ A bárhol és bármikor lehetséges digitális kapcsolódás lehetősége biztosból vagy akár

7 Kovács Gusztáv, COVID-19 and Family Schedule, *Family Forum* 12 (2023) 185–191, <https://doi.org/10.25167/FF/4963>.

8 Daria A. PAWLAK, Arash SAHRAIE, Lost Time: Perception of Events Timeline Affected by the COVID Pandemic, *PloS ONE* 18.5 (2023) e0278250. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0278250>.

9 CSIZMADY Adrienne, KÖSZEGHY Lea, A Covid-19-járvány hatása a lakáshasználati szokásokra és a lakásmobilitásra, in CSURGÓ Bernadett, KOVÁCH Imre (szerk.), *A Covid-19 járvány társadalmi hatásai*, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023, 98–120.

10 Leuconoe Grazia SISTI, Danilo BUONSENSO, Umberto MOSCATO, Gianfranco COSTANZO, Walter MALORNI, The Role of Religions in the COVID-19 Pandemic: A Narrative Review, *International Journal of Environmental Research and Public Health* 20.3 (2023), <https://doi.org/10.3390/ijerph20031691>.

kényszerűből esetlegessé változtatott nemcsak olyan természetes vonatkozási pontokat, mint a napfelkelte és a naplemente, hanem olyan kulturálisan meghatározottakat is, mint a munka- vagy iskolaidő határozott kezdete és vége.

A határvonalak eltűnése átalakítja az ünnepek térbeli és időbeli elrendezését is. Az ünnep hagyományosan egy meghatározott időhöz kapcsolódik, de sokszor van pontosan kijelölt helye is, mely lehet akár egy szentnek vélt természeti képződmény, egy épület, vagy akár egy olyan pontja a világnak, melyet valamiért az adott ünnepkel kapcsolnak össze. A digitalizáció és a mobilizáció következtében ezek a korábban stabil koordináták folyamatosan átalakulnak. Már nem egy szentély elhelyezkedésétől és nem is a nap mozgásától függ az ünnep, hanem a résztvevők lehetőségeitől és akaratától. A térbeli távolságot a digitális eszközök révén ugyan áthidaltuk, a megfelelő idő megtalálása azonban – éppen a szabadság sajátos paradoxonából kifolyólag – sokkal több energiaráfordítást igényel az ünnepbe bekapcsolódók részéről.

Az ünnep határozott térbeli és időbeli kontúrjainak az eltűnéséhez hozzájárult a fokozódó kommercializáció is, mely ezeket a vonalakat a fogyasztás és a kereskedelem logikája szerint rendezi át.¹¹ Példaképpen a boltok polcain az adventet jóval megelőzően megjelennek a karácsonyi vagy húsvéti termékek, de sok, ezekhez az ünnepekhez kötődő árucikk egész évben kapható a világ minden táján, sokszor még ott is, ahol e két ünnep nem része a helyi kultúrának.¹² A kereskedelem a technológia fejlődésével már jóval korábban felülírta az agrárvilág korábban megszokott ritmusát: az egyes élelmiszerek évszakhoz kötöttsége megszűnt a fagyasztóberendezések elterjedésével és a globális élelmiszer-kereskedelem rendszerének egyre hatékonyabb kiépülésével. Ennek nyomán elvesznek olyan korábban megszokott asszociációk, mint bizonyos ételeknek olyan ünnepekhez kapcsolása, mint a karácsony és a húsvét, hiszen ezek a javak áru formájában egész évben korlátlanul elérhetőek. A

11 Jack SANTINO, Commercialism, Capitalism, and Celebration, *Traditiones* 34.2 (2005) 43–54, <https://doi.org/10.3986/Traditio2005340203>.

12 Daniel MILLER, Christmas: An Anthropological Lens, *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 7.3 (2017) 409–442, <https://doi.org/10.14318/hau7.3.027>.

kommercializáció az ünnepek vallási karakterét a fogyasztás felé tereli, elszakítva azokat korábbi jelentésüktől. Az ünnep közösségi formálása ezzel individualista fordulatot vesz, hiszen az egyén döntésétől függ nemcsak az ünnepben való osztozás, hanem annak tartalmi és formai alakítása is. A munkaidő rugalmas formálása is hasonló feladatot ró az egyénre, hiszen éppen a flexibilitás növeli meg a lehetséges döntések számát, rákényszerítve az egyént arra, amit Peter Berger az „eretnekség kényszerének” nevez.¹³

Byung-Chul Han diagnózisa

Az ünnep korunkat jellemző mintázatainak a leírása nem az ünnepek természetéről mond valamit, hanem sokkal inkább azokról a társadalmi folyamatokról, melyek az ünnepet, ha egyáltalán léteznek, körülveszik. Ha ezeket megértjük, talán megértjük azt is, hogy mi volt az a „katasztrófa”, aminek nyomán elfelejtettük az ünnep lényegét. Megérthetjük, hogy miért töredezett a kapcsolatunk az ünneppel, és miért tapasztaljuk meg az ünnepeket is mozaikdarabkák folytonos illesztgetéseként.

Byung-Chul Han diagnózist állít fel korunk társadalmáról, és ehhez – hűen a diagnózis kifejezéshez – gyakran az orvostudomány, elsősorban a patológia szókészletet használja. A *kiegészítés társadalma* című esszéjének elején a következő kijelentést teszi: „Minden korunk megvan a maga vezető betegsége.”¹⁴ Han ezt a 21. század elején olyan neurológiai rendellenességekben és megbetegedésekben látja, mint az ADHD (figyelemhiányos hiperaktivitás-zavar), a borderline személyiségzavar és a kiegészítés. Míg a 20. századot „a baktériumok korának” nevezi, melynek az antibiotikumok vetettek véget, addig a 21. század betegségeit nem a megfertőzések, hanem a „pozitivitás túltengése” okozza. Erre az immunológia nem képes választ adni, hiszen bajainkat nem valami külső baktérium, ellenség okozza, hanem „a pozitivitás túltermelésből, túlteljesítésből és túlközlésből fakadó

13 Peter L. BERGER, *Der Zwang zur Häresie: Religion in der Pluralistischen Gesellschaft*, Fischer, Frankfurt am Main, 1980.

14 HAN, *A kiegészítés társadalma*, 9.

erőszakossága”.¹⁵ Han a korábbi, negativitáson alapuló társadalmat állítja szembe a pozitivitás által meghatározott társadalommal, amely már nem „szegényházakból, bolondok házából, börtönökből, kaszárnyákból és gyárakból áll”, mint Foucault világa, hanem sokkal inkább „fitneszszalonokból, irodaházakból, bankokból, repülőterek-ből, bevásárlóközpontokból és genetikai laborokból”, melyeket már nem „engedelmes”, hanem sokkal inkább „teljesítő alanyok” laknak be.¹⁶ Ez a társadalom a határtalannak tűnő lehetőségek világa, melyben a „kezdemenyezés és a motiváció” lesznek központi motívummá, és melynek eredménye a „depresszív és kudarcot valló” ember.¹⁷ Han mindezt egy rövid definícióban összegzi: „A depresszív ember az az animal laborans, aki saját magát zsákmányolja ki, és teszi mindezt önként, külső kényszer nélkül.”¹⁸

A Han által lefestett világ egy töredezett, beszűkült és sok esetben eltűnőfélben lévő világ, melyet a teljesítménykényszer, a túlárado ingerek és ennek következtében a figyelemre való képtelenség hoz létre. A fegyelmező és munkaelvű társadalom negativitásával szemben ugyan kétségtelen előrelépésként hat – és sokszor valóban az is – a végtelen lehetőségek teljesítményelvű társadalma a maga túltengő pozitivitásával, ez azonban éppen a határtalansága és túltengése miatt illúziónak bizonyul.

Ennek példaként említi Han a multitasking jelenségét, mely bizonyos szempontból éppen hátralepést jelent a korábbi, a figyelmet egy dologra összpontosító feladatvégzéshez képest. Az egyidejűleg több tevékenységet végző embert ahhoz az állathoz hasonlítja, akinek tevékenységei közben egyszerre több feladatot is el kell végeznie: egy vadon élő állat egyszerre kell hogy védje a zsákmányát és figyeljen az utódaira, párjára és a rá veszélyes ragadozókra.¹⁹ Érdekes módon míg a filozófiai antropológia hagyományosan az állatoknak

---

15 Uo. 17.

16 Uo. 21.

17 Uo. 22.

18 Uo. 25.

19 Uo. 29.

a környezetükhöz való illeszkedését hangsúlyozza,²⁰ addig Han számára éppen az tűnik fel, ami az állatnak terhet jelent, mégpedig a környezet által nyújtott ingerek figyelmet megosztó, az apológia szövegének szórendjére épült kifinomult retorikai szerkezetet mutatja be, amely egyben a mise belső teológiai rendjét is tükrözi. A szórend és az arra épülő retorikai közlés:

Egy vadon élő állat rá van szorítva arra, hogy figyelmét számos eltérő tevékenység között ossza meg. Így nem képes elmélyülten szemlélődni – sem a táplálkozás, sem párzás közben. Az állat képtelen elmerülni a közvetlen környezetében, mivel egyidejűleg annak hátterét is fel kell dolgoznia. És nemcsak a multitasking, hanem mondjuk a számítógépes játékok szintén olyan széles sávú, de lapos figyelmet hoznak létre, ami nagyjában hasonlít egy vadállat éberségéhez. A legújabb közösségi fejlesztések és a figyelem szerkezetének átalakulása az emberi társadalmat egyre közelebb viszi a vadvilághoz.²¹

A kérdés tehát az, hogy ebben a figyelemvesztett világban kap-e helyet valami, ami sajtosan emberi, vagyis az ünnep.

A rítus és az ünnep eltűnése a kiegész társadalmában

Az ünnep kérdése kiemelt szerepet kap Han kordiagnózisában. Hasonlóképpen tekint a ma ünneplő embereire, ahogy MacIntyre gondolat kísérletének azon szereplőire, akik a természettudományok megmaradt mozaikjaiból kísérlik meg a kémia, a fizika vagy a biológia feltámasztását, és felteszi a kérdést, hogy „Egyáltalán, lehetséges-e még ünnepelni?”²²

20 Wolfhart PANNENBERG, *Mi az ember? Korunk antropológiája a teológia fényében*, Egyházforum, Budapest, 1991.

21 HAN, *A kiegész társadalma*, 29.

22 Uo. 99.

Han az ünnepről szóló elemzésében a fent bemutatott, túltengő pozitivitással jellemzett teljesítő társadalom sajátosságait veszi alapul. Az ünnep etimológiájából kiindulva tesz kísérletet genealógiájának és lényegi jegyeinek meghatározására. A kifejezések egy csoportja az ünnep célossághoz való viszonyát világítja meg, mint a német „ein Fest begehen”, ami az ünnep bejárhatóságát, „elévülhetetlen” idejét, a benne való időzést és a „cél képzetétől” való mentességét egyszerre jelzi. Kerényi Károly egy gondolatát idézi, mely szerint „A tisztán emberi fáradozás, a szokványos kötelességteljesítés önmagában nem ünnep – s az ünnepietlen felől nézve egy ünnepet sem megülni, sem megérteni nem lehet. Valami isteninek kell hozzájárulnia, ami az egyébként lehetetlent lehetségessé teszi.”²³ A céltalanság mellett tehát a szent, az isteni az, ami az ünnepet jellemzi. Itt a német „Fest” és a „Feier” fogalmak latin eredetét, a *feriae* és a *fanum* szavakat veszi elő, mely a beavatás, a szent és a profán ideje közötti határt jelzi. Han az ünnep fenti két jellemzőjének, a célosságtól való mentesség, valamint a szentnek a profántól való szétválasztásának a hiányából vezeti le az ünnep kiveszését a mai nyugati társadalmakból. Világunkra az ünnep helyett az esemény jellemző, az „eventus”, ami esetleges: „Ez a jelenlegi társadalom időbelisége, amely elveszítette kötelező, mindent összekötő jellegét”.²⁴ A vasárnap, de az egyházi vagy állami ünnepek sem rendelkeznek ma olyan, az egész társadalmat összekötő erővel, mely a célosságot felülírná, hiszen ezek az ünnepek is a végtelen lehetőségek egyik potenciális területeként jelennek meg, ahol, éppen utóbbi miatt, a célszerűség logikája győz. A fáradság és a kiegészés éppen azért jellemezheti átfogóan a mai társadalmat, mert maga az ünnep is szükségszerűen küzdőtérre változott, ahol a tevékenység és a feltöltődés, a munka és a pihenés hadtestei állnak egymással szemben. A küzdőtéren azonban nem létezik valódi pihenés, ahogy feltöltődés sem, hiszen utóbbiak is a küzdelemnek, végső soron a teljesítmény logikájának vannak alávetve.

23 Kerényi KÁROLY, Az ünnep lényege, in uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, Magvető, Budapest, 1984, 333–369 (346); idézi HAN, *A kiegészés társadalma*, 96.

24 HAN, *A kiegészés társadalma*, 99.

Az ünnep visszahódítása

Byung-Chul Han valószínűleg kritikával illetné a fenti alcímet, hiszen a visszahódítás a célosság és a teljesítmény képzeteit hordozza magában, ami ellentétes az ünnep természetével. De mit tehetünk, ha nem lehet erővel visszaszerezni az ünnepet, ha az élet legfontosabb dolgaihoz hasonlóan nem lehet kikényszeríteni, hogy az ünnep újra belépjen az életünkbe, és annak mindent átható része legyen?

Feltétlenül át kell gondolnunk egyénileg és társadalmilag az időhöz, a térhez, a produktivitáshoz és a korlátlan lehetőségekhez fűződő viszonyunkat. Hogyan tudunk gátat szabni a túláradó pozitivitásnak? Hol tudjuk megteremteni az a helyet és az időt, ahol a szent és a profán közti határvonal újból megjelenhet? Hogyan tudjuk az eseményeket átfordítani ünnepi formájukba?

Elsőként le kell mondanunk az élet valamennyi pillanatát meghatározó célszerűségről. Ez nem könnyű, hiszen ezzel túl kell lépünk a teljesítménytársadalom logikáján, amely nem ismer ilyen céltól mentes pillanatokat. Másodszor fel kell ismerni azt a teret és az időt, ahol a szent és a profán közötti határvonal megjelenhet, ahol a túltengő pozitivitás teréből kiszakadhat a céltalan idő tere. Olyan helyet kell találni, amely ellenáll a teljesítménylogika kényszerítő erejének. Végül újra meg kell találnunk a rítusok erejét, melyek „stabilizálják az életet”.²⁵ Létrehozzák a „kommunikáció nélküli közösséget”, a „rezonanciaközösséget, [...] amely összhang, közös ritmus létrehozására képes”.²⁶ Végül fedezzük fel az elavult dolgok – melyek közé a rítusok nagy része is tartozik – jelentőségét is.²⁷ Az elavult sokszor jelent gátat az életben, de gyakrabban szolgál mankóként azáltal, hogy valami láthatatlant tart életben, vagy valami elfeledettet idéz elénk. Ahogyan nincs antibiotikum a figyelemzavar vagy a

25 HAN, *A rítus eltűnése*, 11.

26 Uo. 21; CSONTA István, Ünnep-e az ünnep egy ismeretlen nyelven? A liturgikus népnyelv bevezetésének egyértelműsége, in BODÓ Márta, CSONTA István, LUKÁCS Ottília, ZAMFIR Korinna (szerk.), *Ünneplő ember a közösségben. Baráti köszöntőkötet Nóda Mózes tiszteletére*, Szent István Társulat, Budapest, 2019, 98–107.

27 LUKÁCS Ottília, „You Shall Tell Your Sons!” Studying the Bible by an Ancient Method, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 41.1 (2021) 35–50.

depresszió ellen, ugyanúgy nincs recept arra, hogy az ünnep miképpen jelenhet meg életünkben a katasztrófát megelőző mélységével és eredeti jelentésével. A számára megnyitott tér és idő, az újrafelfedezett rítusok azonban lehetőséget adnak arra, hogy a korábbi ünnepekhez köthető töredezett mozaikdarabok ne valami idegen jelentéshez, hanem az ünnep eredeti tapasztalatához vezessenek vissza minket.

Bibliográfia/Bibliography

- BERGER, Peter L., *Der Zwang zur Häresie: Religion in der Pluralistischen Gesellschaft*, Fischer, Frankfurt am Main, 1980.
- CSIZMADY Adrienne, KÖSZEGHY Lea, A Covid-19-járvány hatása a lakáshasználati szokásokra és a lakásmobilitásra, in CSURGÓ Bernadett, KOVÁCH Imre (szerk.), *A Covid-19 járvány társadalmi hatásai*, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023, 98–120.
- CSONTA István, Ünnep-e az ünnep egy ismeretlen nyelven? A liturgikus népnyelv bevezetésének egyértelműsége, in BODÓ Márta, CSONTA István, LUKÁCS Otilia, ZAMFIR Korinna (szerk.), *Ünneplő ember a közösségben. Baráti köszöntőkötet Nóda Mózes tiszteletére*, Szent István Társulat, Budapest, 2019, 98–107.
- HAN, Byung-Chul, *A kiegészítő társadalma*, Typotex, Budapest, 2019.
- HAN, Byung-Chul, *A rítus eltűnése*, Typotex, Budapest, 2023.
- KERÉNYI Károly, Az ünnep lényege, in uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, Magvető, Budapest, 1984, 333–369.
- KOVÁCS, Gusztáv, COVID-19 and Family Schedule, *Family Forum* 12 (2023) 185–191, <https://doi.org/10.25167/FF/4963>.
- LUKÁCS Otilia, „You Shall Tell Your Sons!” Studying the Bible by an Ancient Method, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 41.1 (2021) 35–50.
- MILLER, Daniel, Christmas: An Anthropological Lens, *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 7.3 (2017) 409–442, <https://doi.org/10.14318/hau7.3.027>.

- PANNENBERG, Wolfhart, *Mi az ember? Korunk antropológiája a teológia fényében*, Egyházforum, Budapest, 1991.
- PAWLAK, Daria A., Arash SAHRAIE, Lost Time: Perception of Events Timeline Affected by the COVID Pandemic, *PloS ONE* 18.5 (2023) e0278250. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0278250>.
- SANTINO, Jack, Commercialism, Capitalism, and Celebration, *Traditiones* 34.2 (2005) 43–54, <https://doi.org/10.3986/Tradition2005340203>.
- SISTI, Leuconoe Grazia, Danilo BUONSENSO, Umberto MOSCATO, Gianfranco COSTANZO, Walter MALORNI, The Role of Religions in the COVID-19 Pandemic: A Narrative Review, *International Journal of Environmental Research and Public Health* 20.3 (2023), <https://doi.org/10.3390/ijerph20031691>.